

УДК 35.072.1

Тетяна ТАРАСЕНКО
Національна академія державного управління
при Президентіві України
Дніпропетровський регіональний інститут державного управління

ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СИСТЕМІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТ

Розкривається зміст політичної відповідальності в системі місцевого самоврядування. Дослідження базується на сучасних підходах до розгляду політичної відповідальності, місця правового чинника та визначення основних рис її відмінності від конституційно-правової відповідальності. Виокремлюються два аспекти розгляду політичної відповідальності в системі місцевого самоврядування: як критерій якості управлінської діяльності, засіб утвердження управлінських цінностей демократичного суспільства; сукупність норм, механізмів та процедур забезпечення цієї відповідальності, які виражаються через санкції та примус. Підтверджується висновок про те, що утвердження політичної відповідальності відкриває більш широкі можливості для наповнення новим змістом та якістю процесу регулювання питань місцевого значення в системі цінностей демократичного врядування.

Ключові слова: політична відповідальність, політична відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування, публічне управління, місцеве самоврядування, демократичне врядування на місцевому рівні.

Tetiana Tarasenko. Political responsibility in the system of local government: management aspect

The contents of political responsibility in the system of local government is considered. The research is based on modern approaches to the consideration of political responsibility, a place of a legal factor and determination the main features of its difference from constitutional and legal responsibilities. It is highlights two aspects of the consideration of political responsibility in the system of local government as a criterion of the management quality and a means of establishing the management values of a democratic society; and as a set of rules, mechanisms and procedures providing for this responsibility, which are expressed through sanctions and coercion. It is confirmed hereby that the establishment of political responsibility brings more opportunities to fill a process of regulation of local issues in the system of values of democratic governance with new contents and quality.

Key words: political responsibility, political responsibility of local government authorities and officials, public administration, local government, democratic governance at the local level.

Утвердження політичної відповідальності в системі публічного управління, зокрема стосовно місцевого самоврядування, передбачає перехід на якісно новий рівень управлінської та політичної культури, що визначається міжнародними стандартами у сфері управління суспільними справами. Втілення сучасних підходів доброго демократичного врядування на місцевому рівні вимагає зосередження уваги на проблематиці відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування як важливої складової частини подальшого розвитку цієї форми публічної влади в Україні.

Серед усіх видів відповідальності чи не найменш дослідженою залишається політична відповідальність. У науковій літературі немає єдиного погляду як на визначення поняття політичної відповідальності, так і на механізми її практичної реалізації. Політичну відповідальність розглядають як різновид конституційно-правової відповідальності, також розкривають у взаємозв'язку з моральною відповідальністю або громадським чинником як основних складників впливу на формування та реалізацію політичної відповідальності. Водночас у дослідженнях обстоюється думка про наявність суттєвих відмінностей між політичною та конституційно-правовою відповідальністю й необхідністю врахування цього в

© Тарасенко Т. М., 2016

Державне управління та місцеве самоврядування, 2016, вип. 4(31)

системі публічно-правових відносин. До дискусійних питань належать протиставлення правового та морального складника в розкритті політичної відповідальності, конкретизація сутності, змісту та ролі правового чинника у здійсненні цього виду відповідальності. Відсутність єдності наукових підходів посилює проблему визначення та практичного запровадження механізмів політичної відповідальності в системі публічного управління.

Складність та суперечність визначення конституційно-правових основ публічного управління стримують утвердження політичної відповідальності в Україні. Водночас подальший розвиток державно-суспільних відносин, зокрема у сфері місцевого самоврядування, вимагає належного осмислення питання утвердження інституту політичної відповідальності у вітчизняній системі публічного управління. Науковий інтерес становить розкриття політичної відповідальності як ціннісної характеристики управлінської діяльності та її взаємозв'язок з якістю цієї діяльності. Актуальним також є дослідження форм, засобів та інструментів впливу громадськості на формування політичної відповідальності в системі публічного управління та розкриття її ролі в забезпеченні стабільності, рівноваги державно-суспільних відносин.

Дослідження політичної відповідальності в межах галузі знань публічного управління відкриває нові можливості для ґрунтовного розкриття цієї категорії публічно-правових, публічно-владних відносин з урахуванням сутнісних характеристик управлінської діяльності, управлінських відносин та визначення механізмів її практичного запровадження відповідно до викликів сучасних процесів розвитку публічного управління. Важливим теоретичним та практичним завданням, що потребує вирішення, є чітке розмежування відмінностей політичної відповідальності від юридичної, визначення ролі та місця морального чинника з подальшою конкретизацією змісту цієї відповідальності для місцевого самоврядування. Дослідження фундаментального питання, яким є відповідальність публічної влади, актуалізує проблему утвердження політичної відповідальності поряд з такими видами, як дисциплінарна, адміністративна, цивільна, матеріальна, кримінальна.

Окремі аспекти проблеми політичної відповідальності органів публічної влади, зокрема місцевого самоврядування, висвітлювали В. Мельниченко (політична відповідальність публічно-владних інституцій у системі соціальної відповідальності), В. Куйбіда, Л. Смолова (відповідальність представницьких органів місцевого самоврядування перед територіальними громадами), І. Доля (місцевий референдум як механізм політичної відповідальності місцевої влади), Д. Хріпливець (система відповідальності органів і посадових осіб місцевого самоврядування), В. Засадко, О. Лиска (відповідальність органів місцевого самоврядування перед територіальною громадою).

Метою статті є конкретизація змісту політичної відповідальності в системі місцевого самоврядування на основі врахування сучасних підходів до її розмежування з конституційно-правовою відповідальністю, розкриття місця правового чинника та сутнісних характеристик місцевого самоврядування. Досягнення мети дозволить виокремити чинники впливу політичної відповідальності на розвиток системи місцевого самоврядування в Україні відповідно до вимог сучасних стандартів місцевої демократії.

В умовах існування різних підходів до розгляду місця політичної відповідальності в класифікації видів соціальної відповідальності існують різні погляди на визначення самого поняття цієї відповідальності. Так, у юридичній енциклопедії за редакцією Ю. Шемшученка політична відповідальність тлумачиться як необхідний чинник політичної діяльності та охоплює декілька рівнів проблем: морально-психологічний стан суб'єктів політики, заснований на розумінні сенсу та

наслідків політичної діяльності, підґрунтям якої є політичні інтереси і потреби, політична свідомість, здатність до мобілізації політичної волі й визначення політичних цілей; свідоме дотримання політичним суб'єктом норм і правил політичного життя, зовнішніх (підзвітність, карність, стандарти, рекомендації та ін.) і внутрішніх (обов'язок, моральні чинники тощо) форм контролю політичної діяльності; настання негативних наслідків (відкликання депутата, імпічмент президентові та ін.) для суб'єкта політики за недотримання чи неналежне дотримання політичних і правових норм; відповідальність ідеології і політики, практики суб'єктів політики [5]. Виокремлення перелічених складників свідчить про складність поняття політичної відповідальності та необхідність їх належного врахування під час визначення засобів їх практичного запровадження в діяльності різних суб'єктів публічного управління.

Більш широко сутність політичної відповідальності визначається В. Мельниченком: політична відповідальність є відповідальністю за цільове здійснення політичного представництва [3, с. 178]. Ця відповідальність публічно-владних інституцій розглядається як засіб не стільки додержання певних соціальних норм (на відміну від юридичної та моральної), скільки – забезпечення цільового характеру політичного представництва. Її забезпечення не тільки передбачає регулювання нормами права, але й є неможливим без такого регулювання [3, с. 181]. Стосовно розмежування політичної та юридичної відповідальності дослідник зазначає, що перша значно більшою мірою суб'єктивізована та відносна через залежність від політико-правової культури населення, розвиненості політичних інститутів, спроможності суспільства оцінювати діяльність владних структур [3, с. 180]. У свою чергу, є можливість трансформації політичної відповідальності в юридичну (конституційно-правову) для посилення в цілому відповідальності за практичну реалізацію публічно-владних повноважень [3, с. 181].

Стосовно визначення політичної відповідальності в системі місцевого самоврядування особливо цікавим є тлумачення політичної відповідальності представницьких органів місцевого самоврядування, запропоноване В. Куйбідою та Л. Смоловою. Дослідники розглядають це поняття як покладені на представницькі органи місцевого самоврядування територіальною громадою відповідно до закону обов'язки ефективно управляти її власністю, надавати якісні управлінські й соціальні послуги, виконувати взяті на себе передвиборчі зобов'язання та обіцянки, відстоювати її інтереси перед державою, у разі невиконання яких для представницьких органів місцевого самоврядування настають негативні наслідки, спричинені юридично оформленими діями територіальної громади [2, с. 136]. Це формулювання акцентує увагу на такому суб'єкті політичної відповідальності в місцевому самоврядуванні, як представницькі органи місцевого самоврядування (місцеві ради). Також важливим для розкриття сутності цієї відповідальності з урахуванням управлінського контенту є її розгляд через призму обов'язку цих органів, покладеного на них територіальною громадою щодо виконання повноважень. Отже, передача права на здійснення повноважень вирішувати питання місцевого значення від імені територіальної громади є основою для здійснення політичної відповідальності в системі місцевого самоврядування. Рівень виконання обов'язку здійснення цих публічно-владних повноважень має визначатися на основі обґрунтованої оцінки такої діяльності представницьких органів місцевого самоврядування.

Подальші кроки у формуванні теоретичного підґрунтя утвердження інституту політичної відповідальності в сучасному місцевому самоврядуванні мають спиратися на здобутки попередніх напрацювань з проблем конституційного, адміністративного права та теорії публічного управління. Аналіз наукових робіт свідчить про існування двох основних підходів: розгляд політичної відповідальності як виду конституційно-правової відповідальності; виокремлення її в самостійний

вид відповідальності. У межах цих підходів існують різні погляди на співвідношення політичної та юридичної відповідальності, застосування та заперечення застосування правових санкцій при настанні політичної відповідальності. При цьому в літературі з конституційного права зауважується на тому, що в діючому українському законодавстві саму конституційно-правову відповідальність не виокремлено в самостійний вид відповідальності. Більше того, наявна проблема відсутності загально визнаного визначення конституційно-правової відповідальності, єдності думок щодо її співвідношення з політичною та моральною відповідальністю й щодо кола суб'єктів конституційно-правової відповідальності. Крім того, зазначається, що зважаючи на те що переважна більшість конституційно-правових норм не містить санкції, у випадках їх порушення для відповідних суб'єктів настає юридична відповідальність, передбачена іншими галузями права (кримінальним, адміністративним, трудовим тощо) [1].

Основними підставами для розмежування політичної та конституційно-правової відповідальності, на яких акцентується увага дослідників, є такі елементи: наявність деліктної підстави (матеріальний елемент) для настання конституційно-правової відповідальності та можливість її відсутності для політичної; наявність та участь судового органу (процесуальний елемент), який має констатувати, було чи ні правопорушення для конституційно-правової відповідальності. При цьому пояснюється, що для конституційно-правової відповідальності такий орган встановлює, чи допущено суб'єктом конституційного права конституційне правопорушення, що слугує (може стати) підставою для застосування до нього певних конституційно-правових санкцій. За умов, коли участь органу правосуддя у процедурі притягнення певної особи чи органу до конституційно-правової відповідальності не передбачена, то навіть за наявності деліктних підстав, визначених у конституції, має місце лише відповідальність політична [6]. Водночас матеріальний та процесуальний елементи є визначальними для конкретизації змісту конституційно-правової відповідальності, а обов'язковість участі судової влади в її здійсненні є основною рисою, яка відрізняє її від політичної відповідальності.

Висновок дослідження з проблематики політичної відповідальності державно-управлінської еліти про те, що ця відповідальність існує у сфері оцінювань та аналізу результатів політичної діяльності й саме це відрізняє її від конституційно-правової, яка реалізується за допомогою юридичних санкцій [4, с. 33], дозволяє окреслити подальші напрями наукових пошуків для виокремлення особливостей цього виду відповідальності. При цьому підкреслюється, що реалізація політичної відповідальності має підкріплюватися конституційно-правовою, правовою та адміністративною відповідальністю [4, с. 33].

Стосовно відмінності між конституційно-правовою та політичною відповідальністю також підкреслюється, що конституційно-правова відповідальність є юридичною, а політична має розглядатися як соціальна. З огляду на це зауважується на необхідності їх раціонального співвідношення в законодавстві як двох потужних інструментів у системі розподілу влади і здійснення народовладдя [6]. Зазначене положення, на нашу думку, потребує уточнення, оскільки юридична відповідальність також є різновидом соціальної відповідальності. Акцентування на юридичному та соціальному змісті як основи для розмежування конституційно-правової та політичної відповідальності здійснюється на підставі зосередження уваги на основі регулювання суспільних відносин: правові чи соціальні норми як правила поведінки загального характеру. Якщо конституційно-правова відповідальність базується на нормах права, то зміст політичної відповідальності формується з урахуванням політичного, соціального, психологічного, морального, ідеологічного чинника та правових засад як основи для визначення наслідків для суб'єктів цієї відповідальності та механізмів її забезпечення.

Проблема утвердження інституту політичної відповідальності в системі місцевого самоврядування нерозривно пов'язана з потребою вирішення питання здійснення конституційно-правової відповідальності стосовно різних її суб'єктів. Прикладом таких проблемних питань, на яких зауважують фахівці, є конкретизація конституційно-правової відповідальності територіальних громад, адже відповідно до чинного законодавства її несуть лише органи та посадові особи місцевого самоврядування (ст. 144 Конституції України). Причиною такої неузгодженості є невизначеність юридичного статусу територіальної громади [1]. Дійсно, це питання має свої особливості в Україні. Так, у вітчизняному законодавстві, на відміну від Європейської хартії місцевого самоврядування, де місцеве самоврядування визначено як право органів місцевого самоврядування, місцеве самоврядування визначається як право територіальної громади, яка є первинним суб'єктом місцевого самоврядування. Водночас більшість її прав, повноважень здійснюється через органи місцевого самоврядування, а її правовий статус чітко не визначений. Проблема чіткого визначення правового статусу територіальної громади потребує вирішення в процесі реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, що позитивно має вплинути й на регулювання відносин відповідальності в системі місцевого самоврядування.

Стосовно співвідношення правових норм та політичної відповідальності думки дослідників зосереджено як на розгляді їх у взаємозв'язку, так і на їх розмежуванні на основі відзначення відсутності правових санкцій для політичної відповідальності. У зв'язку з цим доцільно зауважити на важливості врахування самої природи відповідальності. Погоджуємось з думкою про те, що «відносини відповідальності не можуть бути поза правовим регулюванням» [3, с. 179]. Розглядаючи це співвідношення для місцевого самоврядування, як приклад можна зазначити, що відкликання депутата місцевої ради, голови сільської, селищної, міської ради за народною ініціативою, механізми реалізації якого зафіксовані в законодавстві, по суті є правовою формою політичної відповідальності. Відповідно політична відповідальність набуває правової форми в результаті нормативного закріплення способів її здійснення. Хоча при цьому саме поняття політичної відповідальності не фіксується в нормативно-правових актах, що ускладнює можливість розмежування різних видів відповідальності. Це обумовлює необхідність роз'яснень ключових законодавчих положень, які можуть становити правове підґрунтя для утвердження інституту політичної відповідальності в системі місцевого самоврядування. Ідеться про такі положення, як те, що місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою як безпосередньо, так і через органи та посадових осіб місцевого самоврядування, які вирішують питання місцевого значення від імені та в інтересах територіальної громади. Органи місцевого самоврядування є підзвітними, підконтрольними і відповідальними перед територіальними громадами (ст. 75 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

Подальші наукові пошуки за цим напрямом потребують розгляду засобів впливу, результатом яких може бути висловлення недовіри, відсторонення від влади, розпуск органів влади шляхом здійснення контролю та оцінювання їх діяльності з боку інститутів громадянського суспільства. Зокрема, ідеться про здійснення публічного контролю за діяльністю органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Ці засоби дають можливість проведення експертного оцінювання органів публічної влади з боку представників громадянського суспільства та висловлення громадянами свого ставлення до них. За цих умов політична відповідальність безпосередньо не набуває правової форми через відсутність чітких норм визначення способів її здійснення. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що питання розгляду правових норм як санкцій, необхідних для забезпечення відповідальності в цілому, у випадку

Local Government

політичної відповідальності потребує подальшого дослідження. У зв'язку з цим можна додати, що, на наш погляд, для політичної відповідальності санкції мають розглядатися не лише як покарання, а також як норми, які визначають процедури, спрямовані на формування ціннісних засад відповідальності за здійснення публічно-владних функцій та закріплення можливих засобів впливу на суб'єктів, уповноважених на здійснення цих функцій.

Дослідження управлінського контенту політичної відповідальності в системі місцевого самоврядування дозволяє зробити висновок, що громадський та моральний чинники в поєднанні з вимогами належного рівня реалізації функцій органів місцевого самоврядування, принципами демократичного врядування на місцевому рівні дають повне уявлення сутності та ролі політичної відповідальності на сучасному етапі розвитку державно-суспільних відносин. Вплив громадськості через форми участі на вирішення питань місцевого значення, діяльність громадських організацій є основою для формування механізмів політичної відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Здійснення цього впливу можливе на засадах врахування кодексів поведінки, низки індексів, які вимірюють різні питання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Водночас громадський та моральний складники відіграють значну роль у питанні визначення перспектив розвитку інституту політичної відповідальності в системі місцевого самоврядування. Такий підхід дозволяє більш чітко розмежувати правовий та управлінський зміст політичної відповідальності.

Проблематика впливу громадськості на здійснення політичної відповідальності викликає інтерес, передусім, з точки зору можливостей розкриття нових форм вираження принципу народовладдя та притягнення до цього виду відповідальності органів і посадових осіб місцевого самоврядування, що, по суті, є безпосередньою участю громадян у місцевому самоврядуванні. Це відкриває перспективи для подальшого утвердження засобів забезпечення зворотного зв'язку, зміцнення суб'єкт-суб'єктних відносин у сфері місцевого самоврядування. Серед можливих засобів реалізації такого впливу громадськості є: відкликання з посади сільського, селищного, міського голови за народною ініціативою (ст. 79 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»), відкликання депутата місцевої ради, який не виправдав довір'я виборців; відкликання депутата місцевої ради за народною ініціативою (ст. 37 – 41 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад»); критика влади, тобто можливість реалізації права на критику; моніторинг та оцінка з боку громадськості діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування шляхом публічного контролю тощо.

Таке бачення підтверджується і в результатах досліджень за цим напрямом. Так, до основних напрямів розвитку інституту політичної відповідальності у сфері місцевого самоврядування вітчизняні дослідники відносять: впровадження практики відкликання депутатів місцевих рад з мотивів політичної відповідальності; розробку і впровадження системи об'єктивного оцінювання ефективності і результативності роботи органів місцевого самоврядування на кожному етапі прийняття управлінських рішень та їх реалізації; встановлення більш ефективних засобів контролю за діяльністю органів влади з боку інститутів громадянського суспільства (від попередження та висловлення вотуму недовіри до відставки та позбавлення повноважень) [4, с. 34].

Таким чином, проведене дослідження дозволяє говорити про можливість розгляду двох вимірів політичної відповідальності в системі місцевого самоврядування: норми, що регулюють механізми та процедури настання цієї відповідальності, які знаходять своє вираження через санкції та примус; політична відповідальність як критерій якості управлінської діяльності, засіб утвердження управлінських цінностей демократичного суспільства. Таке бачення розкриває нові

напрями подальшого дослідження політичної відповідальності в системі місцевого самоврядування: контролююча функція політичної відповідальності на основі сукупності засобів і механізмів, які дають змогу контролювати дії влади, забезпечити захист фізичних та юридичних осіб від некомпетентної політики органів та посадових осіб місцевого самоврядування; політична відповідальність як складова частина демократичних цінностей доброго врядування на місцевому рівні, чинник розвитку місцевого самоврядування.

Проведене дослідження дає змогу виокремити таку особливість політичної відповідальності, як можливість її здійснення шляхом позаправового примусу, який здійснюється суспільством, інститутами громадянського суспільства та базується на соціальних нормах. Вона може поєднувати в собі соціальні та правові норми, що збільшує її здатність забезпечити гармонізацію відносин між органами місцевого самоврядування та громадянами. Утвердження політичної відповідальності є важливим для забезпечення легітимізації влади. Водночас зміцнення політичної відповідальності повною мірою відповідає демократичній організації публічного управління та створює можливість для впливу суспільства, зокрема територіальної громади, на органи та посадових осіб місцевого самоврядування, місцевих депутатів. Можна навіть зазначити, що це вид відповідальності, який гарантується державою та значною мірою забезпечується громадянами, суспільством. Загалом утвердження політичної відповідальності відкриває більш широкі можливості для наповнення новим змістом та якістю процес управління та регулювання питань місцевого значення в системі цінностей демократичного врядування.

Виокремлення характерних рис політичної відповідальності, пов'язаних зі специфікою управління, виявляє новий аспект, який потребує належного осмислення – управлінська відповідальність та її співвідношення з політичною, чи розглядати її у складі політичної відповідальності як основу для визначення інструментарію оцінювання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування, чи у взаємозв'язку із політичною відповідальністю.

Безсумнівно політична відповідальність може розглядатися як один з основних ціннісних принципів функціонування системи місцевого самоврядування. Відповідно подальшого теоретичного осмислення потребує питання переліку суб'єктів політичної відповідальності в системі місцевого самоврядування та чіткого визначення форм її здійснення з урахуванням специфіки цього виду публічного управління. Необхідним є вивчення відповідного зарубіжного досвіду. Отримання нових знань у цій сфері дозволить створити належне теоретико-методологічне підґрунтя для практичного закріплення цього виду відповідальності в загальній системі відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування в Україні.

Список використаних джерел / List of references

1. **Відповідальність** у конституційному праві // Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посіб. – Вид. 3-тє, виправл. та доповн. – Київ : Атіка, 2004. – С. 31 – 38 [Vidpovidalnist u konstytutsiinomu pravi // Kravchenko V. V. Konstytutsiine pravo Ukrainy : navch. posib. – Vyd. 3-tie, vypravl. ta dopovn. – Kyiv : Atika, 2004. – S. 31 – 38].

2. **Куйбіда В.** Відповідальність представницьких органів місцевого самоврядування перед територіальними громадами: практичні аспекти реалізації / Куйбіда В. // Регіональне управління та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. / за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Київ : НАДУ, 2015. – Вип. 1. – С. 131 – 147 [Kuibida V. Vidpovidalnist predstavnytskykh orhaniv mistsevoho samovriaduvannia pered terytorialnymy hromadamy: praktychni aspekty realizatsii / Kuibida V. // Rehionalne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia : zb. nauk. pr. / za zah. red. Yu. V. Kovbasiuka ; Nats. akad. derzh. upr. pry Prezidentovi Ukrainy. – Kyiv : NADU, 2015. – Vyp. 1. – S. 131 – 147].

3. **Мельниченко В.** Політична відповідальність публічно-владних інституцій у системі

Державне управління та місцеве самоврядування, 2016, вип. 4(31)

Local Government

соціальної відповідальності / В. Мельниченко // Вісн. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – 2011. – Вип. 1. – С. 175 – 183 [Melnychenko V. Politychna vidpovidalnist publichno- vladnykh instytutsii u systemi sotsialnoi vidpovidalnosti / V. Melnychenko // Visn. Nats. akad. derzh. upr. pry Prezidentovi Ukrainy. – 2011. – Vyp. 1. – S. 175 – 183].

4. **Політична** відповідальність державно-управлінської еліти як чинник підвищення ефективності державного управління : наук.-метод. розробка / авт. кол. : Е. А. Афонін, О. Л. Валецький, В. В. Голубь [та ін.] ; за заг. ред. В. А. Ребкала, В. А. Шахова. – Київ : НАДУ, 2011. – 44 с. [Politychna vidpovidalnist derzhavno-upravlinskoï elity yak chynnyk pidvyshchennia efektyvnosti derzhavnoho upravlinnia : nauk.-metod. rozrobka / avt. kol. : E. A. Afonin, O. L. Valevskyi, V. V. Holub [ta in.] ; za zah. red. V. A. Rebkala, V. A. Shakhova. – Kyiv : NADU, 2011. – 44 s.].

5. **Співак В. М.** Політична відповідальність / В. М. Співак // Юрид. енцикл. В 6 т. Т. 5 / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Київ : Укр. енцикл., 2003. – 412 с. [Spivak V. M. Politychna vidpovidalnist / V. M. Spivak // Yuryd. entsykl. V 6 t. T. 5 / redkol. : Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. – Kyiv : Ukr. entsykl., 2003. – 412 s.].

6. **Співвідношення** конституційно-правової і політичної відповідальності як засобів відповідальності органів влади перед народом // Теліпко В. Е. Конституційне та конституційно-процесуальне право : навч. посіб. – Київ : Центр учб. л-ри, 2009. – С. 497 – 504 [Spivvidnoshennia konstytutsiino-pravovoi i politychnoi vidpovidalnosti yak zasobiv vidpovidalnosti orhaniv vlady pered narodom // Telipko V. E. Konstytutsiine ta konstytutsiino-protsesualne pravo : navch. posib. – Kyiv : Tsentri uchb. l-ry, 2009. – S. 497 – 504].

Надійшла до редколегії 17.11.16